

Мариана Цибранска

ТРИ ТРЕБНИКА ОТ XVII В. В СВЕТЛИНАТА НА ЕЗИКОВАТА ДИАХРОНИЯ

Изследвачите на XVII в. в българската езикова история са изправени пред нова проблемна ситуация и съответстваща методология за работа с езиковите факти. Ако за предходните векове от особена важност е хронологизацията на данните от писмените паметници¹, в ранната новобългарска епоха интересът се измества към съотношението между елементите от общата езикова система и тяхното писмено отражение. Въпросът *кога* за пръв път писмено са регистрирани отделните явления, се заменя от въпроса *как* те се съчетават в своята линейност до степен, че изграждат писмената норма на даден паметник или група паметници. Най-често в научната литература този проблем се свежда до дихотомията *книжовен — говорим език*. Като изхождаме от постановката, че през XVII в. съществуват вече обособени по структура и функции типове книжовен език², тук ще разгледаме едно от проявленията на традиционния (наричан още консервативен или архаичен) книжовен език не само защото преобладаващото множество ръкописи от този период си служат с него, но и защото в голяма степен той предопределя социолингвистичното предназначение на другите два — книжовния език на народна основа и черковнославянската книжовна формация (в печатна и ръкописна форма).

Наблюденията ни се основават на богослужебната литургическа книжнина, чиито представители са три требника от първата половина на XVII в. — ръкописи 251, 621, 971 от Софийската национална библиотека "Св. св. Кирил и Методий"³. Този избор се основава на следното: а) по палеографски и орнаментални особености анонимният 971 е ярък представител на Етрополската калиграфска и художествена школа⁴. Другите два ръкописа, първият датиран от 1641 г., се приписват с известни уговорки на поп Богдан от село Славовица, "чийто почерк показва изключителна близост с ръкописи, работени в Етрополския манастир "Варовитец"⁵; б) съдържанието на паметниците е сходно, което ги сближава с най-разпространения през този период енорийски тип требник⁶. Неговият състав включва основните тайнства и треби за бита на християнина, молитви за различни случаи и кратък номоканон. Плод на вторична компилация очевидно са шестте литийни молитви в рък. 621 (л. 264б-274а). Сред тях са

включени Молитвата към света Богородица, в чието оглавие се чете името на патриарх Филотей (Кокин 1353 — 1354, 1365 — 1376), и други две молитви, в които се споменават агарянското нашествие и "благочѣстивааго и вѣрнааго цѣра нашего ѿѡанна", т. е. Иван Шишман. Дали в случая става дума за авторизиран Евтимиев превод, предстои да се проучи отделно, но със сигурност този евхемен корпус възхожда към архитип от края на Второто българско царство. Следователно реална е възможността наблюдаваните езикови тенденции да бъдат подчинени на определени скрипторски и книжовни норми или да отразяват интересистемните отношения между тях. Ще приведем факти, които говорят за наличие на комплекс от съотносителни черти между паметниците, а в по-широк контекст — за етап от диахронията на книжовния език.

И трите ръкописа се подчиняват на изискванията на ресавската ортография. Любопитно обстоятелство обаче е спорадичната поява на знаци за носовки. В ръкопис 971, калиграфски и правописно най-издържания от трите, с голяма носовка се изписва само думата *грѣдѣ* в чина за кръщение. В 621 още Б. Цонев забелязва изолирани юсови графеми, които отнася към нормите на подложката, а в 251 изцяло юсов двуров правопис се следва в приписката на поп Богдан на л. 115 (например на етимологично място в имперфектните по произход и аористни по функция окончания за 3 л. мн. ч. *скѣкахъ жито, тѣглихъ гладъ лють*). Типичните норми на ресавизма се разколебават още в няколко пункта:

а) наред с фонетичния принцип в еровата дистрибуция, *ъ* се среща рядко в краесловие; последователно след бивши сричкотворни *р* и *л*; в наставки: *-ѣство*, особено след шушкови съгласни, *шт* и *жд* (*величѣство, рождѣство, пророчѣство* и др.). Ще припомним, че тази суфиксална позиция на големия ер в същото обкръжение и на практика в същите лексеми Ст. Новакович посочва като особеност на ръкописи и печатни книги от XVI в., наследници на търновския правопис⁷; в наставка *-ѣць* (*простѣць, конѣць* 251, 971), като в този случай нормата е лабилна. Написанията с голям ер илюстрират опита за изкуствена нормализация в употребата на еровите графеми, като стремежът е еровият знак *ъ* да заема позиция в префикс, корен и средисловие (напр. в коренните редувания на глагола *зачати, почати* — *зачѣнши* 621, *почѣтъ* 971 и др.);

б) в няколко думи от основния тробен текст *ъ* заменя обичайната диграма *оу* на етимологическото място на *ж*, като примери се извличат и от трите паметника (*съчѣць* 971, 621; *съ/соу/противни* 621, 971; *гѣвѣкъ* 971, *пѣчина* 251). Към това може да се добавят форми като *причѣстникъ, причѣстници* в 621, които издават смесване на знаци за носови гласни в подложката при доминиращата ресавска школуваност на преписвача. Изброените примери говорят за смесване на правописни типове, явление, през XVII в. познато и на първоначалния новобългарски текст на дамаскините, в които също са си давали среща различни правописни тенденции⁸. Вероятно с проникването на ресавизма от Запад на Изток и с естествения обмен на книжнината в разглежданите ръкописи са навлезли особености, по-типични за западнобългарски скрипториуми (метатизираният

облик *тѣмѣ* 621, еровата епентеза на група -къ- между консонанти, тип *зѣмѣши* 251, ограничени изяснявания в суфикс *начетѣкъ*, *сладѣкъ* 971 в опозиция с *добитѣкъ* в приписката на поп Богдан в рѣк. 251), които не са закономерно присъщи на изследваните паметници.

Общност на морфологично равнище се наблюдава в случаи, възприемани като допустими от книжовната норма. Ако в областта на глаголното спрежение, дуалните, лични и нелични глаголни форми не се наблюдават отклонения, вариантни облици се срещат в местоименната подсистема. Наблюдава се разширяване на прономиналния т-елемент от показателните парадигми наред с анафоричните форми в косвените падежи на личните местоимения. Най-интересни са случаите при одушевен обект на действието. Наред с генерализираната родително-винителна форма *юго*, *того* в служба на пряко допълнение в чина за кръщение на младенец, висока фреквентност има обликът *то*. Деиктичните номинални съчетания от типа *младѣнцѣ* съи са по-редки, макар че с'-показателен елемент се пази в молитвените текстове като рефлекс от първичната си семантика да означава близък, конкретен и непосредствено засегнат от ритуалното действие обект (*назидаи того, сътвори то овче словесаго ти стада, полиаи то, съвлачи то младѣнца сего, іако привеахъ юси то и др.*). Взаимодействието на анафорични и показателни форми и въвлечането на последните в косвените падежи на третоличното местоимение е типично среднобългарско явление. В нашите текстове то обхваща и други членове на парадигмите: 3 л. ед. ч. вин. п. ж. род — *призивающаго вода морскю и проливающаго тѣ* 621, вин. п. мн. ч. — *іако подобахъ причестити ихъ и тако отпустити тѣхъ* 971. Подобни илюстративни примери се привеждат от проф. К. Мирчев по преписи на Физиолога от XVI в. и Ряповия сборник от XIV в.⁹ В същото време това явление отразява междинен процес на реструктуриране на местоименната система, при който не намират писмено отражение новобългарските релеванти на езиковия развой при демонстративите (срв. дори с формата ... *този лѣто скъвахъ жито и ѣчимъ а прѣимъ* в приписката на поп Богдан в 251 — стара и разпространена говорна черта в източни и някои западни говори, но вече архаична за самия XVII в.¹⁰). Единично употребени в основния текст са и относителните местоимения *коя*, *кою*, *цю*, т. е. без експлицитно изразена морфема с релативно значение, които може да смятаме типични за западнобългарски говорни области.

Общността на лексикално равнище проличава в най-устойчивите вербални части на чинопоследованията — молитвите. Именно тук се натъкваме на лексика за абстрактни понятия от високия книжовен пласт, наследена от старобългарския фонд изразни средства. В нея са примесени отделни лексеми или структуро-образователни типове, актуализирани или утвърдени като книжовни през среднобългарския период. Ето защо в молитвените текстове разночетенията между трите паметника са незначителни и без признаци на системност: *ѿ лѣкуюю странаю* 971 — *ѿ шюю* 621; *мѣстѣхъ* се 621 — *мѣстѣхъ* 971 в значение на *nomina agentis* 'лице, което се моли'. Вътрешнотекстовата синонимия е в рамките на

състояние, регистрирано в требници и евхемни фрагменти още от XIII—XIV в. (ѣза, недоуѣкъ, болѣзнь, немощь за гр. μαλαχία; енокоренните синонимни групи ослаба, ославити — цѣлѣва, исцѣлѣти; синонимната двойка навѣтъ — коварство за гр. λανούρηα и др.). Тази лексика, от която привеждаме минимален илюстративен материал, може да се нарече традиционна. През XVII в. тя влиза в книжовно обръщение в готов вид и стои встрани от другата линия на развитие на требния текст — иновационните лексикални явления, чийто основен източник е народно-разговорната реч. Нейните проявления са типологически сходни в трите паметника и се обособяват в две групи;

а) лексикални единици, които заменят книжовни елементи. Най-често това са оказионализми със слаба фреквентност, диалектно маркирани. Например: стракиня в 971 (от новогр. ὀστράχιον) 'вид дълбока паница' срещу разночетения съсоудъ в 621 и оудъ в 251;

б) втората категория се свързва изцяло с лексико-семантичната група на конкретната битова лексика. Пътищата за обогатяването ѝ са самата преписвателска практика и процесите на компилиране, както и разпространението на Требника в средите на низшето духовенство и обикновеното миряństwo. Най-голямо е разнообразието в групата за номинация на вещи и предмети, използвани в богослужебния ритуал. Някои лексеми отразяват съчетанието на ортодоксалната християнска с народната обредна култура. По този начин е попаднала маргиналията ѝ положитѣ сѣнникъ рѣчникъ — 'забрадка, кърпа за глава като част от ритуалното бяло булчинско облекло' в чина за обручение и венчание в рѣк. 251, л. 186; формата лазаросаніе от гр. λαζαρώω 'обличам в нови дрехи мъртвец' в чина за свещеническо погребение и лексемата гаитаніе 'плетен шнур, нашивка за дрехи', стара среднолатинска (галска) заемка с общобългарска употреба във венчалния обред, от рѣк. 621: ѝ сънеміиѣ сѣнникъ вѣнцѣ. и свезѣтъ их гаитаниѣм. Лексеми като конкосъ 'варени плодове' от италиански composta, новогр. χοιλόστα, прѣксоль 'кисело зеле, армия', тоуриіе, извлечени от молитвите за различни житейски случаи в трите паметника, обогатяват народно-разговорния лексикален пласт. Трябва да се отбележи, че изброените примери са позиционно и контекстуално обусловени и се срещат предимно в оглавленията на чиновете и ритуалните указания към тях, в които обвързаността на преписвачите със сакралността на словото не е имала задължителен характер.

Разгледаните паметници ни водят до предварителни обобщения в две посоки:

1. От една страна, те илюстрират развоя на Требника, общ за голяма група еднотипни ръкописи от XVII в., с каквито изобилствуват българските книгохранилища. Материалът разкрива природата на традиционния книжовен език като функционираща система, чиито норми отразяват среднобългарски езикови особености и в която са се разслоили типизирани облици и в поограничена степен иновации от живия език. Тази формация става мост между среднобългарската книжнина и дамаскините.

2. От друга страна, изследваните ръкописи отразяват ролята на Етрополското книжовно средище през XVII в. и локалните скрипториуми (средногорски, старопланински, северозападнобългарски), които по характер на писмото и ортографичната норма гравитират към него. Най-напред чрез писмената традиция (разбирана като използване на различни протографи и обединяване на книжовни влияния), а после чрез живата говорна практика (разбирана като взаимодействие на диалектни системи), тук са се пресичали струи от българския езиков запад и изток. Както сочат изследванията, този факт още от XVII в. става определящ за развоя на новобългарския книжовен език¹².

БЕЛЕЖКИ

¹ Образцов и резултатен научен емпиризъм в това отношение предлага Историческата граматика на проф. Кирил Мирчев.

² А. Минчева. Ролята на традицията при възникването на новобългарския книжовен език. — Годишник на СУ, т. 77, 1, 1987, с. 75 — 123; Е. И. Демина. Начало современного болгарского языка в свете общей периодизации истории литературного языка в Болгарии. — Вопросы языкознания, 1969, № 6, с. 89 — 91. Тук съзнателно ограничаваме иначе обширната библиография по този важен теоретичен проблем.

³ Описание на паметниците съответно в: Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. I, С., 1910, с. 160 — 161; Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. II, С., 1923, с. 129 — 132; М. Стоянов, Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. III, С., 1964, с. 121 — 123; Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. Български ръкописи от XI — XVIII в., запазени в България. Своден каталог. I, С., 1982, с. 167, с. 190, с. 191. Вж. и публикацията на Д. Маринов "Молитвеник от XIV-то столетие" в Приложение на "Църковен вестник", кн. XIII — XV, год. V, С., 1904, 112 — 119, в която със стрелена датировка се публикуват отделни молитви от рък. 621.

⁴ Б. Райков. Етрополската калиграфско-художествена школа през XVI — XVII в. Към историята на българския ръкописен орнамент. — Известия на НБКМ, т. 12 (18), 1971, с. 24 и приложение № XIII от рък. 971.

⁵ Б. Ангелов. Български книжовници от XVII в. — Литературна история, 1977, № 1, с. 28 — 34. Тази атрибуция изисква допълнителни уточнения. За Б. Ангелов 971, 621 и основният почерк от 251 са дело на един и същ преписвач, докато авторите на Сводния каталог с повече предпазливост, а според нас и със сериозни палеографски основания, отделят 971 от другите два. Трябва да отбележим също, че възприетото в описите название поп Богдан от село Славовица не следва безрезервно да се приема при локализацията на езиковите и възможните идиолектни податки. Село Славовица, Плевенско, отразено на съвременната географска карта, вероятно е само мястото на създаване на ръкописа (ръкописите) или малък местен скрипториум, свързан с традициите на българската ортографична норма през XVII в. в района на Стара планина

и Средна гора, а на север до Ловеч и Враца. За това говори част от приписката на книжовника в рък. 251, л. 1156 "...и показяхъ попу Станю ѿ Горню Метрополию аз поп Богдан ѿ село Главовицъ на рѣцѣ Нѣскъръ".

⁶ Н. А. Розов. Русские Служебники и Требники. — В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 2, част II, 1976, с. 327—337.

⁷ St. Novaković. Њ u srpsko-slovenskoj i bugarsko-slovenskoj književnosti od XV vijeka na dalje. — Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnost., Zagreb, 1878, knj. XLIV.

⁸ Б. Велчева. Показателни местоименни форми в български паметници от XVII и XVIII в. Канд. дис., С., 1969, с. 38.

⁹ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 184.

¹⁰ Б. Велчева. Цит. съч., с. 101.

¹¹ Данните за семантиката и разпространението на лексемите са извлечени от Архива на Секцията за българска диалектология в Института за български език. Сравни: ръчник — Родопско, Широка лъка, Шуменско, Добруджанско, Сливенско, Бургаско; лазоросание — Охридско. Вж. М. Филипова-Байрова. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969, с. 116.

¹² И. Е. Демина. Народно-разговорное койне района Средней Старой планины как основа книжного болгарского языка XVIII века. — В: Материалы к VI международному конгрессу по изучению стран юго-восточной Европы. С., 30.VIII — 6.IX.1989. Лингвистика. М., 1989, с. 55 — 65.